

19րդ դարի հայ գրականություն

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

19րդ դարը խակապէս արդարացի կերպով «Հրաշալի դար» կոչուած է բրոֆէսէօր Ալֆրէդ Բըսըլ Ուօլքսի կողմէ . իր համանուն հեղինակութեան մէջ , այդ մեծ գիտնականը , 19րդ դարը բոլոր անցեալ դարերու ամբողջութեան համարժէք կը գտնէ . — «19րդ դարու հետ որ եւ է յարմար բաղդատութիւն մը գտնելու համար , կըսէ , պէտք ենք ոչ թէ միայն նախորդ դարերն առնել , այլ մանաւանդ մարդկային պատմութեան բոլոր նախորդ թուականը» :

Ճիշդ է որ մարդու ծագումէն մինչեւ 19րդ դարու սկիզբները , այդ երկար ժամանակամիջոցի մէջ զանազան կարեւոր գիւտեր եղած են , ինչպէս դիտակի , կողմնացոյցի , վառօդի , տպագրութեան , թնդանօթի , Ամերիկայի , ժամացոյցի , շոգեշարժ մեքենաներու , օդապարիկի , ելեկտրականութեան , մթնոլորտաբանական , աստղագիտական , բնագիտական , քիմիական , եւ այլ գիւտեր , սակայն ադոնք 19րդ դարու հրաշալի գիւտերու հետ բաղդատմամբ , ովկէանոսի կաթիլ մը ջուրին հազիւ արժեն . եւ մանաւանդ հին դարերու այդ գիւտերը իրենց նախնական վիճակնուն մէջ մարդկութեան տյնքան մեծ ծառայութիւններ չէին կարող մատուցանել եւ համաշխարհային օգտակարութիւն ունենալ , որքան մատուցին եւ ունեցան 19րդ դարու մէջ իրենց կրած կատարելագործումներով :

Օրինակի համար , 19րդ դարու մէջ է , որ վիթխարի դիտակներ շինելով հնարաւոր եղաւ աւելի լուրջ կերպով ուսումնասիրել կապոյտ երկինքը զարդարող աշխարհները . կատարելագործուած կողմնացոյցէն աւելի մեծ օգուտներ քաղել . տպագրական մամուլը գրեթէ իր կատարելագործութեան դադարակէտին է հասած . այսօրուայ թնդանօթը վայրկեանի մը մէջ քսան հարուածի արագութեամբ եւ չորս հինգ մղոն հեռաւորութեամբ հաղարաւոր պայթուցիկ ռումբեր կ'արձակէ . շոգեշարժ մեքենաները 20,000 – 30,000 ձիու ոյժ կ'արտադրեն , որուն մի քանի տարիներ առաջ չէին կարող հաւատալ . իսկ ելեկտրականութիւնը հսկայ յառաջադիմութիւններ ըրած եւ նորանոր գիւտերու եւ կիրարկութեանց աղբիւր է դարձած :

19րդ դարու բոլոր յառաջագիմութեանց բոլոր դիւտերու եւ կատարելագործումներու պատմութիւնը գրելը, հարիւրաւոր տաղանդաւոր մասնագէտներու մէկ քանի տասնեակ տարիներու եւ հազարաւոր հատոր աշխատութեան գործ է. այս պատճառով մեր գրելիքը կանխօրէն սահմանափակելով, 50-60 յօդուածներու մէջ համառօտ կերպով պիտի խօսինք միայն ամենանշանաւոր եւ հրաշալի դիւտերու վրայ:

19րդ դարը յառաջագիմութեան, մեքենականութեան, գիտութեան, ազատագրութեան դար է. այս բոլորի վրայ առանձին առանձին կանգ առնելը, մեր ոյժերէն շատ բարձր է եւ երկար տարիներու գործ: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով չը պիտի խօսինք քիմիական նոր բաղադրութիւններու վրայ, որ գրեթէ ամեն օր մի նոր դեղ, մի նոր բաղադրութիւն կը գտնուի. վիրաբուժական եւ բժշկական յառաջագիմութիւններու վրայ, որոնք հիմնովին փոխած են բուժական արուեստը. դէնքերու եւ պատերազմական նաւերու կատարելագործութեան, կանանց ազատագրութեան, սօսիալիզմի, էքսթրօլիսիօններու, քօնկրէներու, ֆրանսական յեղափոխութեան եւ Նաբօլէօնի դերին, մանր ազգերու ազատութեան, Ռուսիոյ եւ Ամերիկայի մէջ դերութեան եւ ճորտութեան ջնջման, ճարտարարուեստի եւ մեքենական դարգացման եւ այլնի վրայ:

19րդ դարու մէջ կատարուած մեր նշանակելիք դիւտերը գլխաւորաբար կը վերաբերին հաղորդակցութեան դիւրութիւններու, առողջապահութեան եւ ախտաբուժման, դիւրակեցութեան եւ զուարճալի ժամանցի միջոցներու, զուտ արուեստական եւ մտաւորական դարգացման ազդակներու, եւ այլն:

Ժամանակագրական կարգով պիտի դրենք հետեւեալ դիւտերու մասին, համառօտակի նկարագրելով անոնց նպատակը եւ օգուտը, դարգացման պատմութիւնը եւ երբեմն ալ դադարներու եւ հնարիչներու վրայ կենսագրական ծանօթութիւններ աւելացնելով.

1800 Վիմագրութիւն.

1801 Ծաղկի պատուաստ.

» Հիւսելու մեքենայ.

1802 Բեւեռագրերու ընթերցում.

1803 Շոգենաւ.

1805 Լուցկի.

1806 Հիւսիսային բեւեռի խուղարկութիւն.

» Ափրիկէի խուղարկութիւն.

1812 Արագատիպ մամուլ.

1816 Օդային կաղ.

1820 Քրին.

1822 Հիէրօկլիֆ (Եգիպտական նշանագրերու) ընթերցումը.

1829 Շոգեկառք.

- 1829 Իւնօթիղմ .
- 1833 Ինքնաշարժ կառք .
- 1838 Կալվանօբլասթի .
- » Սթէրէօսքօք .
- » Լուսանկար .
- 1840 Հեռագիր .
- 1843 Էթէրի գործածութիւնը իբրեւ անզգայացնող .
- 1846 Կարի մեքենայ .
- 1847 Քլօրօֆօրմի գործածութիւնը իբրեւ անզգայացնող .
- 1851 Ընդծովեայ հեռագիր .
- » Նաւթի գործածութիւն .
- 1852 Ալքոլականութիւն .
- 1857 Խմորումներ .
- 1859 Քօքային .
- » Տարվինականութիւն .
- 1865 Շերամի բէպրին եւ ֆլաշոին հիւանդութիւնը .
- 1867 Հականեխութիւն .
- 1869 Սիւէզի բացում .
- 1875 Հելիօկրաֆ (Արեւագիր) .
- 1877 Թէլէֆօն .
- 1878 Միքրօֆօն (Թէլէֆօնի) .
- 1879 Ելեկտրական լապտեր .
- 1881 Ածխախտի պատուաստ .
- » Ֆօնօկրաֆ .
- 1885 Կատաղութեան սէրում .
- 1892 Թէթանոսի » .
- » Տիֆթէրի » .
- 1894 Ժանտախտի » .
- 1895 Ռէօնթկէնեան X ճառագայթներ .
- 1897 Ելեկտրական Լօքօմօթիֆ .
- » Դեղին տենդի սէրում .
- 1898 Անթել հեռագիր .
- » Թէլէսքրիթթօր .
- » Գծագրող հեռագիր .
- » Ասէթիլէն .
- » Ելեկտրական փուռ .
- » Միքրօֆօն (ֆօնօկրաֆի) .
- » Կենդանի լուսանկար .
- » Ֆօթօսքօք .
- » Քինէթօսքօք .

- 1898 Սինէմաթօկրաֆ .
1899 Արագ հեռագիր .
» Անթել թէլէֆօն .
» Թոքախտի դարման .
» Հեղուկ օդ .
1900 Ընդծովեայ պատերազմական նաւ .

19րդ դարու մէջ կատարուած հսկայ յառաջադիմութեանց եւ հրաշալի գիւտերու միայն ցուցակը աչքի առաջ ունենալով , մարդս կստիպուի ինքն իրեն հարց տալ թէ ալ ի՞նչ մնացած է 20րդ եւ անոր յաջորդող դարերու մէջ կատարելու կամ գտնելու :

Եւ իսկապէս շատ մեծ բան չէ մնացած լուծելու . 20րդ եւ յաջորդ դարերը գուցէ կատարելագործեն օդային ճանապարհորդութիւնը , լուծեն կանխագուշակ երազներու եւ բնազդումներու գաղանիքը , կեանքը երկարելու եւ անդարմանելի նկատուած հիւանդութիւններու բուժական միջոցները գտնեն , քիմիական սնունդ պատրաստեն , եւ սօսիալիզմի մեծ խնդիրը կարգադրելով , իրագործեն Աւետարանի խօսքը՝ — «Մի հօտ եւ մի հովիւ» :

ՏՕԻԹ. Կ. Յ. ՓԱՇԱՅԵԱՆ

Գ Ե Ր Ե Զ Մ Ա Ն Ն Ե Ր

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹՈՂԱ ԵՒ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Հայ Ժողովրդի ծոցէն ելած երկու անդուգական բանաստեղծներ կը հանդէին Նոր-Նախիջևանի ո . Խաչ վանքի գաւթին մէջ : Երկու վաղեմի դասընկերներ գացած միացած են յաւիտենականութեան մէջ եւս :

Գամառ-Քաթիպա եւ Մ. Նալբանդեան իրենց զգայուն քնարը թրթռացուցած են մինչեւ իրենց յետին շունչը : Երկուքն ալ արտասուքներ խլած են մինչեւ իսկ քարացած աչքերէ :

Բայց երկու սրտակիցներու եւ գաղափարակիցներու գերեզմաններն ալ անշուք վիճակի մէջ կը մնային մինչեւ վերջին 1901 տարին , եւ միայն զգայուն հրապարակագիր մը , — Գրիգոր Չալխուշեան , — իր գրչով եւ տոկունութիւնով կարողացաւ ամբողջ ինը տարի մաքառիլ մեր անդգոյ հասարակութեան հետ , Գամառ-Քաթիպայի անուան արժանի յիշատակարանը կանգնելու նպատակով :

Եւ այսօր , շնորհիւ Գր. Չալխուշեանի յամառ աշխատանքին եւ բացած հանգանակութեան , Գամառ-Քաթիպայի գերեզմանին վրայ կանգնուած է վայելուչ արձան մը , որ մեր երիտասարդ քանդակագործ Ան . դրէաս Տէր-Մարութեանի հեղինակութիւնն է :